

Pars prima.

De salutandi formulis.

Haec quaestio propterea ambigua et impedita est, quod non omnes inscriptiones verae ac genuinae, sed aliae mutatae, aliae omissae, aliae fictae sunt. Neque enim omnes scribae vel librarii, qui epistulas describebant et in unum cogeant, officiis suis probe fungebantur: alii in inscribendis epistulis errabant, alii eadem verba iterum iterumque scribere nolebant, sed aut compendiis utebantur aut partem tituli aut totum ut rem parvi momenti omittebant. Nonnulli vero ex libidine inscriptiones interpolabant et vitiabant. Itaque arti divinatoriae latissimus patebat campus, et posterioribus temporibus librarii epistularum anonymarum titulos ad formam ceterarum inscriptionum explere conabantur. Qui cum in verbis addendis vel omittendis suis ingeniis nimis indulgerent, factum est, ut multae epistularum inscriptiones corruptae ad nos pervenerint.

Sed tempus est ad ipsam rem accedere.

Veterum epistolae a salutandi ¹⁾ formula, quam nos in

1) Epistularum principiis salutem adscribere moris fuisse documento sunt hi loci: Ovid. Pont. 2, 7, 1 Esse salutatum vult te mea littera primum; Liv. 24, 31, 7 secundum salutem, ut assolet, scriptum erat ... eqs.; Symm. 2, 69 solet generalem salutationem familiaris sermo praemittere ... eqs.; ibid. 6, 37 dictionem salutis antefero, quae et voto meo supra omnia convenit et litterario debetur exordio; cf. etiam 7, 34; 66; 9, 20; 131.

fine collocamus, initium sumunt nomenque eius, qui scribit epistulam, in initio positum est; velut: Cicero Attico salutem.

Salus autem non iisdem semper vocibus notatur, sed aliae formulae adhibentur in familiaribus, aliae in sollemnibus litteris. Praeterea a Frontonis aetate magni est momenti, quo ordine in epistularum titulis nomina posita sint. Huc accedit, quod omnibus temporibus plurimum differt, utrum praenomina, cognomina, dignitates, pronomina possessiva adscripta sint necne. Quae cum ita sint, hanc disputationis meae partem ita instituo, ut primum de iis quibus salus notatur vocibus, deinde de nominum collocatione, tum de nominibus, dignitatibus, epithetis ascriptis, postremo de pronomibus possessivis additis exponam. Nequaquam enim supervacaneum esse arbitror persequi singula, quippe quae ad res quasdam obscuriores illustrandas magni sint momenti.

Primum igitur disputabo de iis quibus salus notatur vocibus.

A. De iis quibus salus notatur vocibus.

Prima et vetustissima, quod sciam, salutandi formula est salutem dicit, quae saepissime inter duo nomina posita est. Extat enim apud Plautum (Bacch. IV 4, 82 = 734: Mnesilochus salutem dicit suo patri; cf. etiam Pers. IV 3, 32 = 501) et Claudium Quadrigarium in epistula, quam scriptor ille a consulibus Romanis ad Pyrrhum regem missam refert (Peter, fragm. hist. Rom. pag. 143: Consules Romani salutem dicunt Pyrro regi¹⁾).

Aurea, quam vocant, litterarum aetate hanc formulam praecipue in gravi et severo litterarum genere usurpatam invenimus. Exempla nonnulla ponam: Cic. ad Att. VIII 11 A

1) Hanc epistulam a Claudio Quadrigario ipso compositam esse, Schnorr v. Carolsfeld in commentatione, quae inscribitur: Ueber die Reden und Briefe bei Sallust. Gefr. Preisschrift, Leipzig 1888, pag. 22 ingeniose comprobavit.

(Wesenberg) Cn. Magnus procos. s. d. M. Ciceroni imp. Cf. etiam ibid. VIII 11 B, C, D; 12 A, B, C, D; ad fam. I 1—9; XV 3—16. Publicarum¹⁾ litterarum hoc exemplum affero: ad fam. XV 1 M. Tullius M. f. Cicero procos. s. d. cos. pr. tr. pl. senatui. Cf. etiam ibid. XV 2 et 12. Cum haec formula usurpatur, semper fere praenomina, cognomina dignitatesque adscribuntur et rebus formalibus omnis diligentia adhibetur. Quod recte me monere, ex locis modo laudatis plane elucet. Postero tempore haec formula non prius occurrit quam apud script. hist. aug.; velut 19, 15, 6; 27, 18, 2. Adde, quaeso, Auson. epist. 3 (Schenkl); Apoll. Sid. carm. IX (Luetjohann); Monum. Mogunt. 3, 67 (Jaffé).

In epistulis ad familiarissimos datis nonnunquam vocabulum „plurimam“ ascriptum est. Formula

salutem plurimam dicit invenitur apud Cic. ep. ad fam. XVI 9 Tullius et Cicero Tironi suo sal. plur. dic. Cf. etiam ibid. XVI 1; 4; 5; 6; 11; 26; 27.

Transeo nunc ad formulam

salutem mittit, quae apud Ovidium saepe invenitur. Epistulae Ovidianae omnes fere a salutando initium capiunt et omnium litterarum versibus scriptarum primum locum formularum copia ac varietate obtinent. Sed ut clarissime cognoscas non futilia aut commenticia me in medium proferre, exempla aliquot adscribam, quibus quae modo dixi, confirmentur:

Pont. 1, 10, 1 s.: Naso suo profugus mittit tibi, Flacce, salutem:

Mittere rem si quis qua caret ipse potest.

Poëta ludit in duplici significatione vocis „salus“; alia eiusmodi exempla Ovidiana legas Trist. 5, 13, 1 s.; Heroid. 3, 1 s.; 4, 1 s.; 15, 1 s.

1) Post aetatem Ciceronianam publicarum litterarum tituli nomina sola exhibent, voce „sal.“ prorsus omissa. Conferas Plin. epist. lib. X et Symm. lib. X.

Praeterea conferas script. hist. aug. 19, 15, 6 senatus populusque Rom. salutem, quam nunc primum recipere coepit, dicit.

Jam pergam locos, ubi „salutem mittit“ legitur, enumerare:
Ovid. Pont. 2, 2, 3 s.: Mittit ab indomitis hanc, Messaline, salutem,

Quam solitus praesens est tibi ferre, Getis.

Hoc exemplum propterea notabile est, quod poëta in verbis „mittere“ et „ferre“ ludit.

Denique litteris exscribendum esse censeo hunc locum:
Ovid. Heroid. 13:

Mittit et optat amans, quo mittitur ire salutem
Haemonis Haemonio Laodamia viro.

Hi versus a Sedlmayero (Proleg. crit. ad Ov. Her. p. 67 ss.) tamquam spurii abiciuntur. Sed cum Ovidii consuetudo sit, a salutando exordiri, et persimilia sint initia ep. 14 et 18, non est, cur hos versus abiciamus. Nam si deessent, prooemio careret epistula. Adstipulor igitur Vahleno, qui eos genuinos esse existimat.

His, quos modo attuli locis adnumerem: Ov. Pont. 1, 8, 1; 4, 9, 1; Trist. 5, 13, 1; Heroid. 1, 1; 3, 1; 4, 1; 15, 1.

Venio ad formulam

salutem impertit, quae extat apud Lucil. 27, 1:

..... salutem fictis versibus Lucilius,
quibu' potest, impertit ... eqs.

Cf. etiam 27, 2. Semel legitur formula

salutem donat: Migne, Patrol. lat. 66, pag. 17 C Gloriosissimo et clementissimo filio Justiniano Augusto Joannes episcopus urbis Romae sal. donat.

Porro magnus eorum locorum numerus est, quibus legitur vocabulum

„salutem,“ verbo prorsus omisso.

Haec elliptica¹⁾ formula usurpatur in familiaribus potis-

1) Ellipsim in sermone vulgari non raram fuisse, docet O. Rebling,

simum epistulis, in quibus componendis non magna adhibetur diligentia.

Atque huc quidem pertinent Ciceronis epistolae ad Atticum amicissimum¹⁾ (exceptis XVI, quae inscriptionem „Cicero Attico“ exhibent), ad Quintum fratrem, ad Brutum. His adde: corp. inscr. IV nr. 659: Suilimea Cissonio fratribiliter²⁾ sal. Sall. hist. fragm. pag. 121 (Jordan) Mithridates regi Arsaci salutem³⁾. Accedunt Senecae epistolae, quae omnes praeferunt hunc titulum: Seneca Lucilio suo sal. Sunt enim non verae, sed fictae epistolae. Idem statuendum est de Plinii epistulis (lib. I—IX), quae omnes formulam „sal.“ exhibent.

Perraro invenitur formula

multam salutem. Extat apud script. hist. aug. 24, 10, 10 Claudius Regiliano multam salutem. Quocum compares, quod est apud Plaut. Poen. I, 2, 195 = 407 (R.). Sensus ut dicunt translato legitur apud Cic. ep. ad fam. VII 33, 2 ego vero multam salutem et foro dicam et curiae eqs.

Multo frequentius invenitur

salutem plurimam. Loci sunt: Cic. ep. ad fam. IV 11; VI 12; X 33; XIII 68; 69; 70; XIV 7; 9; Migne 61, pag. 1005 D.

Versuch einer Charakteristik d. röm. Umgangssprache. Progr. Kiel 1873, pag. 18 extr.

1) Cf. ad Attic. VIII 14, 2 ego tecum tamquam mecum loquor. In epistula „Cic. s. d. Q. Caecilio Q. F. Pomponiano Attico“ inscripta (ad Att. III 20) Cicero iocatur. Quod exemplum ob eam causam est memorabile, quod eo egregie demonstratur, quales fuerint illa aetate sollemnes salutandi formulae.

2) Hoc vocabulum cotidiano loquendi mori adnumerandum esse, docet O. Rebling, l. l. p. 14 extr. Cf. etiam Draeger, *hist. Synt. d. lat. Spr.* I 99; Osthoff i. *Woelffl. Archiv.* IV 455—66.

3) Hanc epist. ab Sallust. ipso compositam esse, sagaciter probavit Schnorr v. C. l. l. pag. 8. Cui eo magis assentior, quod ante aetatem Ciceronianam formula „salutem“ verbo omisso nusquam legitur.

Pergamus iam ad eas formulas frequentissimas, ubi vocabulo „sal.“ voces quaedam additae sunt.

Usque ad III. post Christ. nat. saec. scriptores, quod attinet ad epist. formam, Ciceronem plus minusve imitati sunt, ab hac vero aetate prorsus aliae usurpantur formulae et quaedam in salutando species atque pompa adhibetur. In primis scriptores christiani turgidis utuntur formulis, quae verborum quasi festivitate ac varietate distinctae sunt. Dicta vero exemplis illustrentur:

Cypr. epist. 10 (Hartel) in Deo patre perpetuam sal.;

ep. 67 et 75 in Domino sal. (Cf. Salvian. ep. 6);

ep. 76 aeternam¹⁾ sal.

Hieron. ep. 103 (22, p. 831 Mig.) ... in Christo salutem.

Apollinaris Sidonius Plinii et Symmachi exemplum secutus verbosis illius aetatis salutandi formulis abstinet et „sal.“ tantummodo scribit, velut 3, 5 (Luetich.) Sidonius Hypatio suo sal. Item Ambrosius locutiones illis temporibus usitatas „in Domino sal.“, „in Deo sal.“, „in Christo sal.“ sprexit, velut ep. 23 (16, p. 1026 C. Mig.) Dominis fratribus dilectissimis episcopis per Aemiliam constitutis Ambros. episcopus.

Consideravimus in superioribus eas formulas, quae vocem salutis exhibent. Jam transeo ad eos locos, ubi nomina sola leguntur voce „sal.“ prorsus omissa.

Atque eiusmodi quidem inscriptiones praeferunt epistulae familiariter scriptae, veluti Cic. ep. ad fam. VI 13 Cicero Ligario. Alia exempla Ciceroniana legas ep. ad fam. IX 2—8; X 1; 4; 6; 7; 10; 11; 12; 13; 15—23; ad Att. XIII 1. His adnumerem: Sall. Cat. cap. 35 (Jord.) L. Catilina Q. Catulo²⁾. Tales inscriptiones exhibent Traiani et Plinii epistulae mutuae (lib. X), quae vere epistulae nominantur.

1) Cf. Koffmane „Geschichte des Kirchenlateins“, pag. 149 extr.

2) Hanc epist. veram ac genuinam, non fictam esse rectissime perspexit Schnorr v. C. l. l. pag. 25—29.

A Plinii aetate humiliores in epistulis ad superiores, ut dignitas eius, ad quem dantur litterae, magis insignis fiat, vocem „sal.“ omittunt¹⁾. Praeter Plin. lib. X huc referendae sunt Frontonis ad Caesares epistulae. Exempli gratia pag. 20 (Naber) Caesari Aurelio domino meo consul tuus Fronto²⁾. At inscriptiones earum epistularum, quas Fronto ad amicos misit, omnes fere „sal.“ exhibent³⁾.

Quae sequuntur salutandi formulae apud poëtas potissimum inveniuntur. Sunt autem fere hae:

Salutare. Exempla sunt: Ov. Pont. 2, 6, 1 s.:

Carmine Graecinum, qui praesens voce solebat,
Tristis ab Euxinis Naso salutat aquis.

Cf. etiam ibid. 2, 7, 1; Trist. 3, 7, 1; Lucil. ex libr. incert. 9 (Müller); Stat. silv. 4, 5, 4 (Baehrens).

Salvere iubere. Pauca tantummodo huius formulae exempla suppetunt. Extat hisce locis: Lucil. 6, 1 (M.) Salvere iubere salutem est mittere amico. Hor. epist. 1, 10, 1 Urbis amatorem Fuscum salvere iubemus.

Hanc locutionem sermonis vulgaris fuisse equidem crediderim.

Eadem paucitas, quam in locutione „salvere iubere“ observavimus, etiam in formulam

salve dicere cadit. Legitur enim hisce tantummodo locis: Auson. epist. 5 (Schenkl):

Ausonius salve caro mihi dico Theoni,

Versibus expediens quod volo quodve queror.

epist. 16: Perge, o libelle, Sirmium,

et dic ero meo ac tuo

have atque salve plurimum.

1) Cf. Symm. 2, 69 (Seeck) solet generalem salutationem familiaris sermo praemittere e. q. s.

2) Inscriptionem „Domino meo Vero Aug. sal.“ (pag. 119) non genuinam esse equidem crediderim; nam praeter hunc locum omnes epistularum ad Caesares missarum inscriptiones voce salutis carent. Itaque vocabulum „salutem“ delendum esse censeo.

3) Loci sunt: pag. 172, 175, 177, 178, 179, 180.

Hoc loco inserere liceat formulam

ave, quam et prosae orationis scriptores et poëtae adhibuerunt. Cuius formulae usum his exemplis illustrabo: Gell. 15, 7, 3 (epist. Augusti) ave, mi Gai, meus ¹⁾ asellus iucundissimus. Ovid. Pont. 4, 13, 1 s.:

O mihi non dubios inter memorande sodales,
Quique, quod es vere, Care, vocaris, ave.

Pseudo-Senec. epist. 11 et 12 (Haase) Ave mi Paule carissime. Fronto, p. 43 (Naber) Have ²⁾ domine; ibid. pag. 47 Habe ³⁾ mi ⁴⁾ magister optime; cf. etiam pag. 70.

Epist. imperat. rom. ex collect. canon. Avellana (ed. Guilelm. Meyer) 4 (pag. 15) Have Piniane carissime nobis ... eqs.

1) Cf. etiam Salvian. epist. 8 (Halm) vale, mi domine et dulcis meus. De hoc nominativo pro vocativo posito conf. Neue, Formenlehre d. latein. Sprache II pag. 187.

2) In antiquis monumentis sic scriptum fuit. Fronto, quem verbis verborumque formis paulo magis priscis admodum delectatum esse constat, praeter eos quos laudavi locos litt. h. addidit pag. 16 harena, pag. 18 holus, pag. 225 holusculum. Praeterea conferas Cael. in Cic. ep. ad fam. VIII 16, 4 simulatque have mihi dixit. De hac scriptura conf. Iw. v. Müller, Handbuch der kl. Altertumsw. II pag. 180; Corssen, Ausspr. I pag. 47 ss.; Fleckeisen, 50 Art. pag. 18. Classici scriptores aspirationem respuerunt (cf. Koffmane, l. l. pag. 112).

3) Cf. etiam pag. 253 vibo. In primis Africani et Hispani (cf. P. Geyer i. Woelffl. Arch. II 25) b pro v enuntiabant. De litteris v et b inter se mutatis egregie disseruit Woelfflin., über die allitt. Verbind. der lat. Sprache, in den Sitz.-Ber. d. k. b. Ak. d. W. z. München (1881) tom. II pag. 22 Cf. etiam Woelffl., lat. u. rom. Komp. pag. 83 et 88; Corssen, Ausspr. I pag. 61 sqq.; Beiträge pag. 158; Nachträge pag. 179; Koffmane, l. l. p. 111.

4) Mi = mihi. Haec forma contracta sermonis cotidiani erat. Cl. Neue, Formenlehre d. latein. Spr. II 180; Bücheler, Rh. Mus. XI 515. Ciceronem eam (praecipue in epistulis ad Atticum) adhibuisse veri simillimum est. In codice quidem Mediceo pronominis personalis „ego“ dativus saepenumero in „mi“ contractus invenitur. Itaque non intellego, cur Wessenbergius et Baiterus hanc formam ex epistulis exturbaverint.

Ultimo denique loco, quae commemoretur digna videtur formula

gaudere et bene rem gerere. Extat apud Hor. in epist. 1, 8, 1: Celso gaudere et bene rem gerere Albinovano

Musa rogata refer, comiti scribaeque Neronis.

Haec phrasis idem valet ac Graecum illud *χαίρειν καὶ εὖ πράττειν*. Cf. etiam Plaut. Trin. III 3, 43 = 773 (Ritschl): Illum bene gerere rem et ualere et uivere.

Sed expositis iis quibus salus notatur vocibus nunc accedam ad pertractandam nominum in salutando collocationem.

B. De nominum collocatione.

Usque ad II. post Christ. nat. saeculum et in gravi et in familiari epistularum genere nomen eius, qui scribit epistulam, praegreditur; hic est constans nominum ordo. Exempla nonnulla ponam: Cic. ep. ad fam. X 2 M. Tullius M. F. Cicero procos. s. d. cos. pr. tr. pl. senatui. Sall. hist. fragm. pag. 121 (Jordan) Rex Mithridates regi Arsaci sal. Senecae epistulae genuinae omnes inscriptionem „Seneca Lucilio sal.“ exhibent. Scriptor ille imperitissimus, qui epistulas inter Senecam et Paulum commutatas interpolavit, sibi non constitit, cum modo „Senecae Paulus sal.“, modo „Paulus Senecae sal.“ scripsit.

Hae inscriptiones si genuinae¹⁾ sunt, epistulas esse spurias facile intellegas, quod ante Frontonis aetatem nomen eius, qui scribit epistulam, semper, ni fallor, praegreditur. Denique in Plinii epistulis omnibus nomen eius, qui scribit ep., praecedit.

Fronto priorum scriptorum consuetudinem perrupit, cum in epistulis ad Caesares datis nomen suum postposuit²⁾, velut

1) Has epistulas valde corruptas esse satis constat.

2) Excepto uno loco (pag. 72): Fronto Caesari. Hanc inscriptionem non integram esse equidem crediderim; censeo scribendum esse: Caesari Fronto.

pag. 41 (N.) Domino meo Caesari Fronto. Cf. etiam pag. 5, 11, 20, 40, al. Contrarius ordo nominum ab eodem usurpatur in epistulis ad amicos, exempli gratia pag. 178 (N.) Fronto Avidio Cassio salutem. Alia eiusmodi exempla legas pag. 172, 175, 177, 179. Vides Frontonem in collocandis nominibus dignitatis eius, cui inscribitur ep., rationem habuisse. Cuius usus quasi signifer et dux Fronto posterioribus scriptoribus fuit ac posthac is, qui scribit ep., si is, cui inscribitur, honore superior est, nomen suum postponit; neque raro in epistulis ad pares humaniter nomina eodem ordine ponit. Quod ut statuum, omnibus epistularum inscriptionibus inter se comparatis commoveor. Ad rem accuratius illustrandam haec exempla afferre mihi liceat: Script. hist. aug. 15, 7, 2 (Peter) Senatui populoque Romano Claudius princeps. Quocum loco si contuleris 26, 41, 1 Felices ac fortes exercitus senatui P. Q. R., et imperatorum, qui tum erant, infirmitatem atque inertiam et militum superbiam atque insolentiam facile intelleges. Scriptores h. a. enim, ut veteres historicos, epistulis textui insertis hominum naturam et mores quam maxime expresse legentium oculis subicere voluisse constat. His adde ex Mignii Patrol. lat. 22, epist. 36 (pag. 452) Beatissimo papae¹⁾ Damaso Hieronymus (huc pertinent etiam inscriptiones epist. 99 et 114). Contra conferas ibid. epist. 84 (pag. 744 Mig.) Hieronymus Pammachio et Oceano fratribus salutem. Inter priorem et alteram inscriptionem magnum discrimen intercedere quivis concedat. Idem discrimen est inter hos Ambrosii locos: epist. 1 (16, pag. 876 Migne) Beatissimo augusto Gratiano et christianissimo principi Ambr.

1) Fuit nomen hoc commune pastoribus omnibus in ecclesia usque ad Gregorium VII, qui constituit, ut papae nomen unius esset in orbe christiano. Ennodius primus nomen papae episcopo Romano indidit; item Cassiodorus pontificem Rom. solum „papam“ appellavit, reliqui scriptores aliis quoque episcopis nomen papae imposuerunt. Cf. Koffmane, l. l. p. 24 sub fin. Damasus, de quo agitur, urbis Rom. episc. sive summus pontifex fuit.

episcopus (cf. etiam epist. 13 et 51) et epist. 16 (16, pag. 859 B Mig.) Ambrosius episcopus Anysio fratri (huc pertinent etiam epist. 17; 27—32). Symmachus in litteris sollemnibus ad Augustos missis sive relationibus, quae vocantur (lib. X), nomina illorum suo praeposuit; veluti 10, 22 (Seeck) Domino Valentiniano semper Augusto Symmachus V. C. Praef. Urb. Cf. etiam 10, 2; 3; 4; 7—10; 12—15. Idem in privatis epistulis nomen suum praeposuit; exempli gratia 2, 1 Symmachus Flaviano fratri¹⁾. Huc referendi sunt etiam tituli epist. 1, 14—31; 33—48. Augustini exempla haec respicias: epist. 52 (33, p. 194 Mig.) Domino multum desiderabili et valde²⁾ charissimo fratri Severino Augustinus. Persimiles titulos exhibent epist. 31; 36; 41; 42; 45; 47; 53; 54; al. Contra conferas epist. 130 (pag. 494) Augustinus episc. servus Christi servorumque Christi religiosae famulae Dei Probae in Domino Dominorum salutem. Cf. etiam epist. 105; 217; 231. Apollinaris Sidonius, quem verbosas aetatis suae formulas sprevisse supra commemoravi, exemplum Plinii secutus praeter aequalium consuetudinem nomen suum semper, ni fallor, praeposuit. Duo exempla sufficiant: 3, 5 (Luetioh.) Sidonius Hypatio suo salutem. 6, 1 Sidonius domino papae Lupo salutem. Jam vero Leonis M. haec exempla ponam: epist. 29 (Migne, 54) Caesari Theodosio, religiosissimo et piissimo³⁾ Augusto Leo papa Ecclesiae catholicae urbis Romae. Contra conferas epist. 7 Leo universis episcopis per Italiae provincias constitutis in Domino salutem. Idem discrimen est inter hos Ennodii locos: 4, 1 (Vogel) Symmacho papae Ennodius (huc etiam pertinent 2, 23; 24; 3, 1; 3; 17;

1) Hanc inscriptionem Seeckius recte emendavit, cum „sal.“ delevit.

2) De adverbis „multum“ et „valde“ superlativo additis disputavit J. N. Ott in commentatione, quae inscribitur: Doppelgradation des lateinischen Adjektivs, in annal. philol. tom. CXI pag. 792. Cf. etiam Woelfflin. Archiv. I pag. 101.

3) Sic scribebatur ad principes. Cf. Librum diurnum Romanorum pontificum (ed. Sickel) pag. 1.

4, 3; 22) et 1, 1 Ennodius Johanni (huc etiam referendi sunt tituli epist. 1, 2; 18—26; 2, 2—13).

Hanc exemplorum enumerationem ut concludamus eiusque ducamus summam, ex Frontonis temporibus asseveraverim dignitates eorum, inter quos epistulae commutantur, nominum collocatione insigniter distingui atque Frontonem in genere dicendi epistolico novatorem quodam modo esse appellandum.

C. De praenominibus, nominibus, cognominibus, dignitatibus, epithetis ascriptis.

In gravi ac severo litterarum genere praenomina, cognomina dignitatesque ascripta invenimus. Quem ad usum conferantur ex multis locis: Cic. ep. ad fam. II 17 M. Cicero imp. s. d. Cn. Sallustio proquaest. Huc pertinent etiam ad fam. XV 11—14. Interdum, inprimis in litteris publicis patrum quoque nomina, nonnunquam etiam avorum ascripta sunt. Atque primum quidem afferam exempla, ubi patrum nomina addita sunt: Cic. ep. ad fam. XII 15 P. Lentulus P. f. proqu. propr. s. d. coss. pr. tr. pl. senatui populo plebique Romanae. (Huic titulo sollemni si comparaveris inscriptionem epistulae ab eodem Ciceroni missae: Lentulus Ciceroni suo s. p. d. [ep. ad fam. XII 14], quantum discrimen sit inter publicas et privatas litteras, facile intelleges.) Cf. etiam ad fam. XV 1 et 2. Jam vero avi nomen positum est hoc loco: Cic. ep. ad fam. II 19 M. Tullius M. f. M. n. Cicero imp. s. d. C. Caelio L. f. C. n. Caldo quaest.

A litteris, quas commemoravi, sollemniter scriptis valde differunt epistulae familiares vel privatae; harum enim inscriptiones non tria illa nomina, quae homini vere Romano attribuuntur, sed plerumque unum exhibent¹⁾. Cicero quidem

1) Luculentissimo documento est hic Ciceronis locus: Ad fam. VII 32, 1 Quod sine praenomine familiariter, ut debebas, ad me epistulam misisti, e. q. s. At contra inscriptionem „Antonius Hirtio et Caesari“ vehementer ab humanitate abhorre docet Cic. Phil. XIII 22.

in epistulis ad Quintum fratrem praenomen solum ponit, velut ad Qu. fr. I 1 Marcus Quinto fratri sal. Alia eiusmodi exempla Ciceroniana legas ibid. I 2—4; II 1—15; III 1—9.

Jam vero idem Cicero in epistulis ad Terentiam uxorem et Tironem nomen gentile solum usurpavit. Exempla sunt: ad fam. XIV 1 Tullius Terentiae suae, Tulliolae suae, Ciceroni suo salutem dicit (cf. etiam XIV 2—24.). Ad fam. XVI 10 Tullius Tironi sal. (eundem titulum praeferunt ep. XVI 12—15; 17—20; 22; 24.). Denique in epistulis ad amicos Cicero cognomen solum posuit, veluti Cic. ad Attic. I 1 Cicero Attico sal. (sic in omnibus epistulis Attico inscriptis.). Huc referendi sunt harum epistularum familiariter scriptarum tituli: Cic. ep. ad fam. IX 1—8 (ep. ad Varronem); IX 15—26 (ep. ad Paetum); XIII 18—28 b (ep. ad Servium Sulpicium).

Ab II post Chr. n. saeculo turgidae ac verbosae leguntur salutandi formulae; nominibus enim eorum, quibus inscribuntur epistolae, saepe vocabula „dominus“, „pater“, „frater“, „filius“ et epitheta, ut „amplissimus“¹⁾, „amantissimus“, „dilectissimus“, „beatissimus“, „piissimus“, „carissimus“, „desiderantissimus“²⁾, „reverendissimus“ adduntur. Excipiendi sunt Symmachus, Apollinaris Sidonius Ennodiusque, qui praeter aequalium consuetudinem breves salutandi formulas adhibuerunt. Atque ut eo planius intellegere possitis, quod disputo, rem ipsam exemplis quibusdam illustrioribus demonstrabo:

Fronto pag. 35 (N.) Amplissimo consuli magistro suo M. Caesar salutem. Script. hist. aug. 29, 5, 3 (Peter) Amantissimo sui populo Romano Aurelianus Augustus salutem dicit; conf. etiam 30, 6, 2. Hieron. epist. 19 (22, pag. 375 Migne) Di-

1) Superlativus gradus pro positivo tum vel maxime usurpabatur, cum quis laudabatur aut vituperabatur. Cf. Koffmane, l. l. pag. 118.

2) Haec vox vim passivi habet et pro „desideratissimo“ posita est. Extat apud Fronton. pag. 17 v. 12; pag. 30 v. 8; pag. 88 v. 11; pag. 132 v. 21. Post Frontonis aetatem haud raro invenitur. Cf. Koffm. l. l. p. 119; Neue, Formenlehre d. lat. Sprache II p. 119.

lectissimo¹⁾ filio Hieronymo Damasus episcopus in Domino salutem; cf. etiam epist. 56 (pag. 565); Migne 16, epist. 13, pag. 950 A. Contra conferas has breves inscriptiones: Symm. 3, 30 (Seeck) Symmachus Ambrosio; Apoll. Sid. 6, 1 (Luetioh.) Sidonius domino papae Lupo salutem; Ennod. 4, 8 (Vogel) Ennodius Symmacho papae.

Sed ad verbosos illos epistularum titulos revertamur!

Augustin. epist. 52 (Migne, 33, pag. 194) Domino multum²⁾ desiderabili et valde carissimo fratri Severino Augustinus. Salvian. ep. 8 (Halm) Domino et dulci suo Eucherio episcopo Salvianus; epist. 9 Domino ac beatissimo discipulo, patri, filio, per institutionem discipulo, per amorem filio, per honorem patri, Salonio episcopo Salvianus. Gelasius epist. 3 (Migne, 59, p. 23 A) Dilectissimis fratribus universis episcopis per Dardanium constitutis³⁾ Gelasius episcopus. Alc. Avit. epist. 22 (Peiper) Avitus Viennensis episcopus domno⁴⁾ Gundobado regi. Paulin. Nol. epist. 18 (Migne, 61) Beatissimo⁵⁾ semper et venerabili patri Victricio Paulinus.

His exemplis collatis cognosci potest, epistularum titulos aurea et argentea litterarum aetate breves ac simplices fuisse, a Frontonis vero temporibus sensim latiores ac verbosiores factos esse.

Satis multa de nominibus, dignitatibus epithetisque ascriptis; restat, ut de pronomibus possessivis exponam.

1) Cf. Draeger, *histor. Synt. d. latein. Spr.* I pag. 29; Koffm. I. I. pag. 120.

2) De adverbio „multum“ adiectivis addito cf. O. Rebling, I. I. p. 11.

3) Hoc verbum positum est pro deficiente participio verbi „sum“; saepe invenitur apud scriptores christianos. Cf. Koffmane, I. I. pag. 125.

4) De brevibus vocalibus elisis conf. Koffmane, I. I. pag. 110; G. Gröber i. *Woelffl. Archiv.* II pag. 103.

5) De hoc adiectivo conf. Koffmane, I. I. pag. 118 s.

D. De pronominum possessivorum in epistularum inscriptionibus usu.

Mos inscriptionibus epistularum eum, ad quem eae mitterentur, „suum“ appellandi Ciceronis aetate coepisse¹⁾ videtur. Maiorem autem vim aurea litterarum aetate pronomini „suus“ tribuendam esse quam nostro „seinem“ equidem crediderim. Cuius vis ac potestas hoc exemplo luculentissime illustratur: Cic. epist. ad fam. XVI 18, 1 Quid igitur? non sic oportet? equidem censeo sic; addendum etiam „suo“ (Ciceronis ad Tironem epist.). Quod cum ita sit, hoc pronomen epistularum inscriptionibus²⁾ additum ad eorum, qui epistularum inter se communicatione utuntur, necessitudinem ac familiaritatem accuratius significandam plurimum valet. Atque Cicero quidem eo usus est in epistulis ad Terentiam uxorem (epist. ad fam. lib. XIV) et Tironem (epist. ad fam. lib. XVI). Ex iis, qui ad Ciceronem epistulas miserunt, hi „suo“ addiderunt: Curius (ep. ad fam. VII 29), Hirtius (ad Attic. XV 6, 2), Lentulus (ep. ad fam. XII 14), Vatinius³⁾ (ep. ad fam. V 9 et 10).

Inspiciamus nunc duos poëtarum locos:

Propert. 5, 3 (Müller):

Haec Arethusa suo mittit mandata Lycotae,
Cum totiens absis, si potes esse meus.

Hoc exemplum ob eam causam est notabile, quod poëta ludit in pronominibus „suus“ et „meus“. Idem cadit in hunc Ovidii locum:

1) Cf. Brisson. de formul. et sollemn. pop. Rom. verbis, pag. 741.

2) Pron. poss. eadem vi positum est in allocutionibus textui insertis; veluti ad Att. IX 6, 5 mi Tite; ad fam. VII 20, 2 mi Trebati. Idem cadit in eos locos, quibus alicuius mentio fit; cuius rei unum, sed quod sufficiat exemplum proponam: Balbus apud Cic. ad Att. VIII 15 A, 2 Quod Lentulum meum voluisti hic remanere e. q. s. Pron. „meum“ hoc loco in nostram linguam transferas „meinen Freund“.

3) Vatinius „suo“ addidisse nobis mirandum est. Cf. A. Köhler, über die Sprache der Briefe d. P. Corn. Lentulus Spinther. Progr. des alt. Gymn. zu Nürnberg (1890), pag. 11 not.

Pont. 1, 3, 1 s.:

Hanc tibi Naso tuus mittit, Rufine, salutem:

Qui miser est, ulli si suus esse potest.

Post auream litterarum aetatem pron. possess. vim imminutam esse luculentissime comprobatur hoc Martialis loco:

XIV, 11 (Gilbert):

Seu leviter noto seu caro missa sodali,

Omnes ista solet charta¹⁾ vocare suos.

Ac Plinio min. quidem in usu fuit, omnes, ad quos litteras dedit, „suos“²⁾ appellare. Apud unum Frontonem, qui se Ciceronem imitatum esse ipse fatetur, pron. poss. eandem ac Ciceronis aetate vim habere mihi videtur. Id ex eo, opinor, concludendum est, quod Fronto in inscriptionibus earum epistularum, quas ad amicos misit, nunquam „suo“ addit, cum Caesares in litteris Frontoni inscriptis pron. poss. usurpent. Conferantur ex multis locis: pag. 172 (Nab.) Fronto Cl. Severo salutem; pag. 179 Fronto Passieno Rufo salutem; pag. 3 M. Caesar Imperator Frontoni magistro meo; pag. 37 M. Caesar magistro suo salutem dicit. Cf. etiam pag. 56, 9, 36, 71.

Jam pergo enumerare locos, ubi pronomini „suo“ non eadem, quae Ciceronis aetate vis inesse videtur: Script. hist. aug. 30, 6, 2 (Peter) Probus Augustus amantissimo³⁾ senatui suo salutem dicit. Superlativus „amantissimo“ additus documento est, pronomini „suo“ non iam eandem quam Ciceronis aetate vim esse tribuendam. Idem cadit in Salvian. epist. 8 (Halm) Domino et dulci suo Eucherio episcopo Salvianus, ubi scriptor, ut pronominis vim auget, adiectivum „dulci“ praeponit. Apoll. Sidon., ut locos afferre pergam, exemplum

1) Conf. ea, quae de chartarum maiorum et epistularum discrimine exposita sunt apud Birt., *das antike Buchwesen*, pag. 62. De scriptura „carta“ conf. Georges i. *Woelffl. Archiv.* I 272.

2) Epist. 1, 4 (Keil) „suae“ excidisse pro certo habeo.

3) Participium praesentis temporis passive usurpatum est et idem valet, quod „amatissimo“. Conf. Koffmane, l. l. pag. 119 sub fin. et hui. diss. pag. 18 not. 2.

Plinii min. secutus in omnibus epistulis praeter eas, quas ad papas¹⁾ et abbates misit, „suo“ ascripsit; inde plane elucet, illis temporibus pronomini poss. pristinam vim non iam in-fuisse.

Duo exempla ponam: 3, 5 (Luetiohann) Sidonius Hypatio suo salutem; 7, 16 Sidonius Chariobaudo abbati salutem.

Posthac „suo“ et „meo“ in epistularum inscriptionibus nisi cum vocabulo „Domino“ coniuncta raro inveniuntur. Quod cum plurimis exemplis liceat illustrare, duo afferam. Ennod. 3, 3 (Vogel) Domino suo Fausto Ennodius. Leo M. epist. 55 (Migne, 54) Domino meo Theodosio gloriosissimo victori et triumphatori, perpetuo imperatori et patri, Valentinianus gloriosus, victor ac triumphator semper Augustus et filius.

Quoniam de salutandi formulis quaestio absoluta est, iam progrediar ad alteram dissertationis meae partem, qua investigetur, quibusnam prooemiis veteres uti sint.

1) De vocis „papa“ significatione cf. hui. diss. pag. 15 not. 1.